

Oude beroepen in en rond Oud-Ade

8. De boerenknecht

Twee jaar geleden verscheen er een prachtige historische studie over een boerenfamilie in de Gouden Eeuw in het dorp Herwijnen, niet ver van Gorcum. De auteur was een archief op het spoor gekomen van brieven van een boer aan zijn zoon in Leiden. Daarin vertelde hij van alles over wat er op de boerderij en in het dorp gebeurde. Maar er was bijna niets te vinden over knechten; die telden blijkbaar niet mee in het sociale leven en bleven anoniem, tenzij er iets met hen was, bijvoorbeeld een ernstig conflict, een rechtszaak, of een schandaal.

Toen ik mijn neef en sleutelinformant Jan van der Poel zei dat ik op zoek was naar informatie over knechten, riep hij: "Die zijn allang weg!" Hij bedoelde dat het moeilijk zou zijn iemand te vinden die vroeger knecht is geweest. Maar dat laatste bleek niet helemaal waar te zijn. Er zijn nog steeds mensen in Oud-Ade uit het tijdperk van vóór het Loonbedrijf die als knecht op een boerderij gewerkt hebben. En er zijn kinderen van knechten die nog heel scherpe herinneringen hebben aan de verhalen van hun vaders en zelf ook de armoede van die tijd hebben meegemaakt. Maar, net als bij al die andere verdwenen beroepen, moet ik niet te lang wachten, want straks is er niemand meer die hun verhaal kan vertellen, zoals dat ook gebeurde in het dorp Herwijnen. Voor dit artikel heb ik met mensen van vier verschillende boerderijen gepraat, want over het leven van boerenknechten bestaan veel verschillende ideeën en herinneringen.

Op de boerderij van Jan van der Poel

Het klinkt misschien vreemd, maar dezelfde Jan Poel die eerst uitriep dat knechten passé zijn nodigde me enige tijd later uit om te komen luisteren naar wat hij zich herinnerde van de knechten op de boerderij van zijn vader, Jan Poel sr (1894-1998). Het zijn natuurlijk wel herinneringen van de zoon van de boer; de knecht zelf zal waarschijnlijk andere dingen onthouden hebben.

Toen zijn vader in 1921 trouwde en de boerderij aan het eind van de Zwarteweg betrok nam hij twee knechten in dienst: Kees Ganzevles en Jan Verhaar. Het waren alle twee getrouwde mannen met een gezin. Ganzevles woonde op de Rip en Verhaar in een daggeldershuisje op de Kippendijk, dat eigendom was van Jaap van der Poel, de oudere broer van Jan sr. Jaap Poel had daar twee huisjes waarvan er een bewoond werd door zijn eigen knecht Gerrit van Leeuwen. De andere was dus beschikbaar voor Jan Verhaar.

Rond 4 uur in de ochtend kwamen de knechten naar de boerderij om te melken. Ganzevles kwam te voet door de polder en Verhaar met een roeiboot want die woonde aan de overkant van de Oude Ade. Na het melken aten ze hun ontbijt (brood) samen met de boer, gevolgd door diverse werkzaamheden, zoals (zomers) werk op het land (mesten, sloten, stront slechten, stekels trekken), en ('s winters) koeien voeren, stal uitmesten, en onderhoud van allerlei materiaal. Van 12 tot half 2 was er een pauze en gingen ze naar huis om te eten, maar Jan denkt dat Kees Ganzevles op de boerderij bleef en op zolder een middagdutje hield; het was immers een heel stuk lopen naar de Rip. Waar en wat hij dan at, weet hij niet. Ook wat de knechten in die tijd (rond 1925) verdienden durft hij niets te zeggen.

Beide knechten vertrokken na een ruzie, de een na zes, de ander na acht jaar. En in beide gevallen gebeurde dat op een zondag ochtend. Jan Poel heeft er een verklaring voor. Zondags ging je naar de kerk en moest je nuchter zijn voor de communie. Je mocht zelfs geen pruimtabak kauwen vóór de mis. De knechten waren gehecht aan hun pruim en waren zondagochtend vaak chagrijnig. Vandaar die ruzies. Het zou waar kunnen zijn...

Deze twee eerste knechten werden opgevolgd door “Ouwe” Kees Bartels uit De Zevenhuizen, die altijd met de roeiboot kwam en Leo Olijerhoek, toen nog een jonge jongen. Bartels was een ‘part-time’ knecht. Hij kwam alleen melken en af en toe te klussen. Olijerhoek was de ‘kleine knecht’. Het verschil tussen ‘grote’ en ‘kleine’ was de leeftijd en natuurlijk het loon maar beiden verrichtten hetzelfde werk, al werd de grote knecht geacht het zwaardere voor zijn rekening te nemen. Toen Bartels vertrok, promoveerde Leo Olijerhoek tot grote knecht. Hij was inmiddels getrouwd en woonde in een van de twee daggeldershuisjes bij Willem van der Geest (‘Mijn Ouders Wens’). De nieuwe kleine knecht was Hein Opdam, een jongen van een jaar of 13, die net van school kwam. Toen Leo Olijerhoek na ca acht jaar vertrok om baggerman te worden, kwam zijn jongere broer Theo als knechtje en werd Hein Opdam grote knecht. Leo Olijerhoek verdiende bij zijn vertrek 19 gulden per week (18 was het standaard bedrag, maar Leo ontving één gulden extra) maar hij dacht dat hij als baggerman meer kon verdienen (zie het eerdere artikel over de baggerman).

De oudste twee kinderen van Jan Poel sr waren meisjes, die werden gevolgd door vier jongens. In 1939 was Jan, de oudste zoon, 13 en werd ‘kleine knecht’ in plaats van Theo Olijerhoek die naar elders vertrok. Een jaar later, in 1940 werd Hein Opdam opgeroepen voor de mobilisatie en werd vervangen door Klaas Dongelmans uit de Rip als grote knecht. In die tijd kwamen ook de andere zonen van Jan Poel beschikbaar voor het boerenwerk en verdween Klaas Dongelmans die toen nog kort met zijn broer Piet gebaggerd heeft. In zijn levensverhaal in De Brug schrijft Jan:” Twee jaar later kwam broer Koos van school en het derde jaar Kees. Ik was 16. Toen ging de grote knecht weg en was ik de grote knecht. Ik mocht met de grote kruiwagen vol stront rijden. De melk, twee ketels van dertig kilo met het juk op je schouders naar de kaaskuip brengen. Ik voelde me een hele piet.”

Na de oorlog was op deze boerderij het tijdperk van de knechten voorbij; er waren maar liefst vier zonen die het werk konden doen. Omdat er teveel gegadigden waren voor de overname van de boerderij, emigreerden vanaf 1952 drie broers naar Nieuw Zeeland, die daar veeboer werden. Bovendien kwam de melkmachine en werd het Loonbedrijf van de Gebroeders van der Poel steeds belangrijker voor het zware werk. De boerenknecht verdween van het toneel. Jaren later kwam de ZZPer, die bij tijd en wijlen inviel als er hulp nodig was.

Op de boerderij van Dirk Heemskerk

Bij Jan Poel is er nooit een knecht ‘intern’ geweest, voor zover Jan weet, maar bij Dirk Heemskerk (1911-1983) in De Zevenhuizen wel. Zijn zoon en opvolger Dick herinnert zich Leo van den Ing uit Hoogmade, die net als de dienstbode, dag en nacht, 7 dagen in de week, deel van het gezin was. Toen Leo opgeroepen werd voor militaire dienst, werd hij opgevolgd als kleine knecht door zijn jongere broer Siem die ook intern was. Toen Dick op zijn dertiende van school kwam en niet verder wilde leren (hij had een hekel aan school) werd hij ‘kleine knecht’ en moest Siem plaats maken. Siem was ook op zijn dertiende gekomen. Arbeiders hadden in die tijd vaak grote gezinnen en woonden in kleine huizen. Ieder kind dat uit huis vertrok betekende dus wat meer ruimte en een mond minder te voeden.

De grote knecht was in die tijd Piet Opdam die met zijn gezin in een van de twee daggeldershuisjes woonde naast de boerderij van Gijs Tersteeg. De huurprijs was 2,50 gulden per maand. Piet Opdam is ongeveer 15 jaar bij Dirk Heemskerk gebleven. De huisjes zijn naderhand afgebroken.

Dick vertelt met enige trots dat hij een van de laatste boeren in Ouda was die een melkmachine aanschafte. Boeren die zo’n machine kochten – vond hij toen – waren geen goeie melkers. Hij was dat wel. Maar uiteindelijk ging hij begin jaren zestig toch overstag. We praten nog even over knechten en melken, en over het feit dat niet-knechten vaak invielen als het druk was op de boerderij, bijvoorbeeld in de hooitijd of bij het melken. Vooral melken deden die invalkrachten graag want dan kon je lekker zitten en uitrusten. Voor een baggerman was dat ‘geen werk’.

Ik vraag Dick of standverschil tussen boeren en arbeiders in die tijd belangrijk was. Net als Jan Poel verzekert hij dat stand bij hem geen enkele rol speelde en bij zijn ouders evenmin. Hij is zelf met de dochter van een fabrieksarbeider getrouwd. Als ik Ina, zijn vrouw, vraag of zij het daar mee eens is, zegt ze dat ze bij de moeder van Dick wel iets voelde van afkeuring toen ze verkering kreeg met Dick. Ze heeft toen met de vuist op tafel geslagen en gezegd “Ik ben wie ik ben.” Als ze haar te min vonden voor haar zoon dan moest ze dat maar zeggen; dan zou ze vertrekken en niet meer terug komen. Daarna heeft ze nooit meer iets gemerkt van standverschil. Uit een andere bron hoor ik dat vader Dirk eens had gezegd: “Wat kan een mens zich vergissen. Eerst dacht ik: Wat moet mijn zoon met zo’n gewone meid! Maar hij had geen beter wijf kunnen treffen.”

Op de boerderij van Klaas Heemskerk in De Zevenhuizen

Klaas Heemskerk (1919-2004) was de neef en buurman van Dirk Heemskerk. Hij trouwde in 1935 met Marie van der Poel van de Blankenhoeve, die negen jaar later in het kraambed overleed. Ze hadden samen vijf dochters. Klaas hertrouwde met Kee van Dammes van der Poel, met wie hij negen kinderen kreeg die opgroeiden tot volwassenheid. Omdat zijn zes oudste kinderen dochters waren en de oudste zoon geen interesse had in het boerenbedrijf, duurde het tot ongeveer 1967 voordat een eigen zoon (Kees) zich aandiende als ‘knecht’. Vóór die tijd was er constant behoefte aan knechten.

Ik praat met Gonnie de Jong-Heemskerk, dochter van Klaas, op de (tot dan toe) heetste dag van het jaar, maar in het kleine binnenplaatsje van de pastorie, waar ze met Koos de Jong woont, is het heerlijk koel. Ze heeft vele en scherpe herinneringen aan de knechten die er op de boerderij van haar vader waren. De belangrijkste was Arie van den Ing (1919-2004) die ongeveer 40 jaar bij hen gewerkt heeft. Arie was getrouwd met Alie van der Fits (1921-2003) en woonde in een van de twee huizen die haar vader had laten bouwen aan de overkant van het water, schuin achter de boerderij van Cor Verlaan, nu restaurant de Meerhoeve, slechts enkele minuten lopen van de boerderij. Arie en Alie hadden een groot gezin. Arie was om 4 uur op zijn werk om te melken. Na het melken, rond 7 uur ging hij naar huis om te ontbijten. Op de rand van de koelbak had moeder Kee een grote stapel belegde boterhammen voor hem klaar gelegd die hij meenam naar huis en daar opat. Hij had ook een stuk van de moestuin bij de boerderij in gebruik om zijn eigen groenten te verbouwen. Arie’s zonen Gerrit en Ben benadrukken, net als Gerard Bartels, zoals we straks zullen zien, dat hun vader en het hele gezin altijd heel goed behandeld zijn door de boer. Als ik blijf aandringen komt er toch nog een gebeurtenis boven drijven waar vader Arie geen goede herinnering aan heeft bewaard. Een stier was wild geworden. Klaas vroeg Arie de stal in te gaan en hem tot bedaren te brengen. Arie gehoorzaamde maar dacht bij zichzelf: “Waarom moet ik dat doen? Ik heb – net als jij – een gezin. Waarom doe je het zelf niet?” Het was een riskante opdracht. Ik laat het aan de lezer over of dit baas-knecht voorval een voorbeeld van standverschil was, maar voor Arie voelde het blijkbaar wel zo.

Een jongere broer van Klaas, Jan (beter bekend als ‘Jan Punt’) was ook enige tijd ‘knecht’ vóórdat hij trouwde. Andere namen die Gonnie zich herinnert zijn Jan en Leen (Nard) van der Fits. In de oorlog zaten zij ondergedoken op de boerderij en werkten tegelijkertijd als knecht. Na de oorlog is hun jongere broer Gé ook een tijd knecht geweest. De Fitsen woonden vlakbij de boerderij, maar waren toch altijd intern. Dat had enerzijds te maken met het feit dat ze dag en nacht paraat moesten zijn, maar ook omdat de families van de meeste knechten eng behuisd waren. Op de achterzolder waren drie bedsteden, waar de knechten en later ook de zonen van de boer sliepen. Als dat nodig was werd er nog een ledikant bijgezet. Overdag en ’s avonds was de woonkamer of de keuken de plek waar familie, knechten en dienstbode zich ophielden. De maaltijden waren ook gezamenlijk. Ze vormden één grote familie. Verschil in stand bestond bij hen niet, benadrukt Gonnie diverse keren.

Ze haalt zichzelf als voorbeeld aan. Toen ze verkering kreeg met Koos, die tijdens ons gesprek aanwezig is en meeluistert en soms iets toevoegt, werd haar vader een keer door een – niet bij name genoemde – collega boer aangesproken: “Klaas, wat hoor ik nou? Heb je dochter verkering met een

knul uit de Veen? Wat doet die jongen eigenlijk?" (lees: is hij wel van boerenafkomst?). Het antwoord van haar vader was kort en duidelijk: "Dat weet ik niet maar hij heeft een paar goeie handen aan zijn lijf" Na dit voorbeeld volgen nog enkele bewijzen dat bij haar vader op de boerderij standverskil geen issue was. En Koos bevestigt dat keer op keer.

Op de boerderij van Kobus van der Geest, Het Klaverblad

Kobus van der Geest (1898-1974), getrouwd met Fie van der Poel (1902-1948), had drie dochters, Annie, Cor en Riet. Hun enige broertje, Jantje, was op 5-jarige leeftijd overleden. Dat betekende dat Kobus altijd aangewezen was op meerdere knechten om het bedrijf te runnen.

Bijna alles wat ik te weten ben gekomen over het leven van de knechten op het Klaverblad heb ik van Gerard Bartels. Gerard is de zoon van Cor Bartels, die haast zijn hele werkzame leven als daggelder bij Kobus van der Geest heeft gewerkt. Gerard is bezig met onderzoek naar het leven van zijn vader, dus ik heb geluk. Allerlei informatie lag als het ware op mij te wachten. Als kleine jongen, opgroeiend bij het Klaverblad, droomde Gerard ervan zelf boer te worden, zo genoot hij van het boerenbedrijf. Maar dat is niet gebeurd; na de lagere school en de mulo koos hij een technische opleiding en kwam uiteindelijk terecht bij multinationale bedrijven. Als ik hem bezoek in Rijnsaterwoude zie ik in de vensterbank een rijtje van die aardewerken Amsterdamse grachtenhuisjes staan die je bij de KLM krijgt met een drankje erin als je businessclass reist. Zo ver is hij afgedwaald (weg gevlogen) van dat daggeldershuisje in de Sweilanderpolder maar in zijn dromen keert hij voortdurend terug naar dat plekje uit zijn jeugd. Praten over zijn vader is daarom een genot, voor hem maar ook voor mij.

Één dag na zijn huwelijk op 28 april 1932 begon Cor Bartels (1902-1979) aan zijn baan bij Kobus van der Geest ('Kobus van Koosen'). Het is niet bekend of hij de ochtend na zijn bruiloft toestemming had uit te slapen. Bovendien was het ook nog zijn verjaardag. Cor Bartels was geboren in 1902 in de Zevenhuizen, in een huisje naast dat van de 'Ouwe' Jan van Seggelen, de vader van de fameuze Piet van Seggelen, de baggerman waar we al uitgebreid over geschreven hebben in een vorige aflevering. Cor Bartels was vier jaar jonger dan Kobus. In 1936 kwam Dirk van Seggelen (1921-1994), zoon van bovengenoemde Jan van Seggelen, als tweede knecht op het Klaverblad. Gerard: "Hij was hartstikke jong en ik denk dat mijn vader bij Dirk zijn vader had gemeld dat er een extra kleine knecht nodig was op de boerderij." In de periode 1932 tot 1936 was de voormalige pachter, en oom van boerin Fie, Jan Koblenzweij, nog blijven werken op het bedrijf.

Om 03.30 uur stond Cor Bartels op, schildte een appeltje en ging naar de boerderij. Hij zette het melkspul in de boot: melkbussen, melkblokken en een teems met watten. Dirk en Kobus gingen dan mee naar de melkplaats ['bocht'] bij de Sweilandermolen. Als ze daar klaar waren, gingen ze terug naar de boerderij waar de andere koeien werden opgehaald en gemolken (Er waren twee melkbochten). Daarna nog even wei uitdragen en varkens mesten, gevolgd door een gezamenlijk ontbijt. De rest van de dag was gevuld met allerlei werkzaamheden, afhankelijk van het seizoen en in de middag werd er weer gemolken.

Ze deden ongeveer hetzelfde werk en goed kunnen melken was een vereiste voor iedereen. De werkzaamheden werden een beetje verdeeld naar lichaamskracht. Cor Bartels was degene die altijd baggerde in de polder. Dat deed hij graag: geen spiedende ogen en zelf gauw even een fuik uitzetten om een snoek of palinkjes te vangen. In de hooibouw werkte iedereen mee, bijvoorbeeld bij het drogen van het hooi op het veld. Er liepen soms vijf personen (m en v) in een rij om het gras om te zetten. Kobus ging er dan door met de schudmachine. Hij bediende ook de herkmachine (Fabrikaat Ransomes), om het hooi bij elkaar te harken. Daarna werden er hooihopen van gemaakt. Enzovoort. Tijdens die hooibouw moest er natuurlijk ook gemolken worden. Dat werd dan opgelost door één of twee aanwezigen aan het melken te zetten, terwijl de rest doorging met het ophalen van het hooi.

Annie, de oudste dochter van Kobus kreeg verkering met Chris 'van Berten' (van der Geest). Zij trouwden in 1956 en Chris werd de nieuwe boer. Gerard zegt dat zijn vader nooit enige kritiek op Chris heeft gehad en dat daar ook geen enkele reden voor was. Bovendien was zijn vader erg geliefd bij de drie dochters van Kobus Toen Annie nog leefde en Gerard haar regelmatig in Roelofarendsveen bezocht, sprak ze nog steeds haar volle waardering uit voor Cor Bartels. En ook haar zus Cor was dol op hem.

Cor Bartels woonde met zijn gezin van acht kinderen in een arbeiderswoning op een eiland vlakbij de boerderij. Aanvankelijk was dat eigendom van aannemer Roen Vrijburg aan de Zwarteweg. Direct na de oorlog werd het hele eiland aangeboden voor de prijs van f. 5.000,00 maar moeder Pietje Plasmeijer, vrouw van Cor, zag dat niet zitten; twee kinderen waren kort daarvoor (1945 en 1946) overleden en een derde lag met TB in sanatorium Dekkerswald in Nijmegen. Uiteindelijk kocht Kobus het eiland met de opstal. De huur van het huisje werd verwerkt in het weekloon van Cor. Het huisje was klein, maar in Gerards beleving was het ruim genoeg. De ouders hadden een eigen slaapkamer en boven sliepen de jongens en meisjes in twee afgetimmerde ruimtes. Beneden was zelfs nog een bedstee als reserve slaappleaats. Gerard: "We hadden aan niets gebrek: water, licht, genoeg te eten, een moestuin, we hadden alles wat we nodig hadden."

In mijn gesprek met Gerard passeren veel namen van knechten die gedurende enige tijd op het Klaverblad gewerkt hebben. In de oorlog waren dat vaak onderduikers zoals Jan en Wim van Leeuwen, Henk Boog, en Piet Vlasveld die meehielpen op het bedrijf. Na de oorlog waren dat Wim Turk, Piet van der Geest (zoon van Piet de slager uit Rijpwetering), Wim de Groot, Joost Vlasveld en Piet Verlaan. Toen Dirk van Seggelen rond 1954 vertrok en zelf een klein boerenbedrijf begon, werd hij opgevolgd door Jan van der Hoorn uit Roelofarensveen. De meeste knechten, groot of klein, die in de loop van de tijd in dienst kwamen, waren gehuisvest op Het Klaverblad. Zij genoten, boven de grote stal, van een ruime bedstede en een hangkast voor kleren. Er stond ook nog een twijfelaar voor eventuele extra slapers. Kost en inwoning en bewassing waren verrekend in het loon. Cor Bartels, de 'grootste' knecht, kreeg in 1949 f 57,19 per week. Daarnaast kreeg hij dagelijks vijf litermelk, twee broodmaaltijden, biest, en vlees van het varken dat jaarlijks door Koos Schakenbos geslacht werd. Het loonstrookje uit 1949 is nog te zien bij Koos 'Klaver', (van der Geest), de huidige boer. (zie foto's)

Op de vraag of daggelder Cor Bartels en zijn gezin zich 'minder' voelden vanwege standsverschil antwoordt Gerard heel stellig dat daar geen sprake van was. De kinderen van Cor en die van Kobus gingen met elkaar om alsof ze één familie waren. Gerard en zijn broers hielpen mee op de boerderij als daar tijd voor was en vader Cor eiste van zijn zonen dat ze allemaal leerden melken. Het gezin van Kobus kon altijd op dat van Cor rekenen. En omgekeerd. In de oorlog werd het huisje van de Bartels in de avond van de elektriciteit afgesloten maar op de boerderij was nog in beperkte mate elektriciteit. Boerin Fie nodigde dan de vrouw van Cor 's avonds uit om op de boerderij kousen te komen stoppen of verstelwerk te doen. Direct na de oorlog, kwam Fie bijna elke zondagmiddag even met moeder Pie praten. Pie was erg van streek door het verlies van twee kinderen en de ziekte van haar zoontje Jan. Ze dronken een kopje thee en kletsten heel ontspannen met elkaar. Met Sinterklaas mochten de kinderen van Bartels hun schoen (klomp) in de boerderij zetten. Toen Gerard in 1951 zijn plechtige communie deed, kwam Kobus op visite om een kop koffie en een borreltje te drinken en gaf Gerard tot ieders verrassing een polshorloge cadeau. Zijn vrouw Fie was drie jaar daarvoor overleden. Op mij (Sjaak) kwam dit verhaal over alsof Kobus zijn eigen zoon beloofde voor al het werk dat hij op jonge leeftijd al verrichtte: elke dag, na schooltijd, was Gerard op de boerderij bezig met 'koeien schoonzetten', water geven, hooi geven en zelfs melken vanaf zijn 9e jaar.

Clemens Wisse

Clemens Wisse, die zijn jeugd heeft doorgebracht in het Lageland, dicht bij de boerderijen van Van der Heden en Kaptein, schrijft wat hij 'historische boerenromans' noemt. Zij spelen in het begin van de 20e eeuw. De verhalen zijn verzonnen maar toch niet helemaal want ze zijn gebaseerd op zijn

eigen herinneringen en observaties. Als er één thema is dat in bijna al zijn romans speelt, vanaf zijn eersteling *De Vlierhoeve*, is dat het standsverschil tussen boeren en arbeiders, in de dagelijkse omgang en het werk maar liefst in de romantische en dramatische context van verboden liefdes. In zijn *Het Dilemma van de Boerenzoon* vertrekt Mieke Krijgsman in de vroege ochtend van huis en mijmert over haar leven als ze de boerderijen van het dorp passeert:

In enkele hoeven is ze als kind wel geweest als een leeftijdgenootje haar verzocht, meestal ter gelegenheid van een verjaardag. Zelf verzocht ze ook wel vriendinnetjes als ze jarig was, maar ze had van thuis de strikte opdracht kieskeurig te zijn en alleen dochtertjes van boeren te vragen. Later begreep ze dat het vooral haar vader was die zijn stand als boer op wilde houden. Kinderen van daggelders en knechten werden en worden niet verzocht op boerenfeestjes. Het standsverschil moet de kinderen al vroeg bijgebracht worden, want als ze wat ouder zijn moeten ze weten dat *geld met geld trouwt*. [cursief toegevoegd]

Een boer telde de stalramen van de boerderij van de toekomstige schoonzoon of -dochter om hun vermogen te schatten, vertelde iemand mij. In *De Dochters van Venhove* wordt boerendochter Dina verliefd op molenaarszoon Dirk. De oude molenaar, Dirks vader, waarschuwt haar voor de gevolgen van hun liefde:

“Ik trek me er niks van aan!” zegt ze dan fel. “Ik heb gezegd dat ik als meerderjarige mijn eigen keuze wens te maken en me geen vrijer laat opdringen.” “Ik weet wel zeker dat er in het dorp geen dochters van rijke boeren zijn die er zo over denken, Dina,” zegt de oude molenaar. “Toen ik jong was, heb ik één geval meegemaakt waarbij een rijke boerendochter verliefd werd op de knecht. Zij zette tegen de wil van haar vader door, werd ontferd en van de hoeve af getrapt.”

Standverschil

Het contrast met de verhalen van de vier boerderijen die we ‘bezoekt’ hebben is groot. Is het het tijdsverschil tussen begin en halverwege de vorige eeuw? Of dikt de schrijver het een beetje aan om het spannend te maken? Ik heb diverse betrokkenen en anderen nog eens gevraagd wat ze gehoord of zelf ervaren hebben van standsverschil. Bijna alle kinderen van knechten en daggelders (ik heb er zo’n tien gesproken) verzekerden mij dat hun vaders geen discriminatie vanwege standsverschil geleden hebben. Een van hen was Theo Witteman wiens vader lange tijd bij Siem van der Geest (‘Siem Touwtje’) heeft gewerkt. Iedereen was het er over eens dat discriminatie vanwege ‘stand’ de afgelopen tijd verdwenen is, maar herinneringen aan de ‘stuiptrekkingen’ (mijn woord) ervan waren er nog wel. Op mijn vraag of de kinderen van boerenarbeiders ook uitgenodigd werden op verjaardagen en feesten, zoals Vastenavond, op boerderijen bleek dat dat zo’n 70 – 80 jaar geleden nauwelijks gebeurde. “Boerenmeiden, daar kwam je niet tussen,” zei iemand. “Je was de mindere,” volgens een ander. Een uitzondering waren feesten op de boerderij waar de knechten zelf werkten. De voorbeelden van het gezin van Cor Bartels op het Klaverblad laten dit duidelijk zien maar zoon Gerard Bartels is in die tijd nooit op een ‘boerenjongensfeest’ geweest buiten het Klaverblad. Iemand anders weet nog dat er een Vastenavondfeest was op de Drie-Ambachtshoeve bij Piet van der Geest (Piet van Kozen) maar dat de twee knechten Leen en Koos van der Lubbe, die intern waren, niet op het feest waren uitgenodigd. Dat werd toen sterk bekritiseerd. Koos vertelt me dat hij en zijn oudere broer Leen na ongeveer een half jaar besloten om weer thuis te gaan wonen. Ze konden het niet goed vinden met de boerin. Als ik Jan van der Poel (94) vraag wie vroeger zijn beste vrienden waren noemt hij drie boerenzonen. “Dat ging automatisch,” legt hij uit.

Als ik Winy van der Poel (86) vrouw van Jaap van Jaap Poel, de vraag over standsverschil voorleg, roept ze meteen: “Het verschil tussen protestants en rooms was veel groter.” Daar heeft ze ongetwijfeld gelijk in; ik heb nooit gehoord dat de duivel tussen een boerendochter en een boerenknecht sliep. Verderop in het gesprek vraag ik haar hoeveel van de acht kinderen in het

boerengezin waarin ze is opgegroeid 'beneden hun stand' zijn getrouwd. Ze moet even nadenken en telt op haar vingers. "Niet één," ontdekt ze dan. Ze heeft er blijkbaar nooit zo over nagedacht. "Is dat toeval?" vraag ik. Na weer een korte stilte: "Nee, dat is geen toeval." Maar hoe kan dat dan? Waarom ging het als het ware vanzelf dat stand met stand trouwde? Op dat moment komen we op de verenigingen voor de jonge boeren (LTJ) en boerinnen (LTM) en voor arbeiders jongeren (KAJ Kajotters die na de oorlog hun bloei kenden. Een onderwerp dat nooit eerder ter sprake is gekomen in mijn speurtocht. Via deze verenigingen die allerlei activiteiten (zoals uitjes en sportdagen) organiseerden werd er voor gezorgd dat jongeren zowel binnen hun kerk en binnen hun stand bleven als ze toe waren aan een huwelijkspartner.

De kermis, een volksfeest waarbij je, net als bij Carnaval, zou verwachten dat standsverschillen – tijdelijk – wegvielen, kende ook zijn onderscheid van standen. Bij het ringrijden, zag je geen boerenknechten, dat was het domein van de boerenzonen in hun tilburies. En zelfs bij spelletjes als kop van jut en ton-knuppelen, waar je uiteraard voor betalen moest, waren het vooral de boerenzonen die hun krachten vertoonden.

De kerk werd ook diverse keren genoemd als manifestatie van standsverschil. De boeren waren de belangrijkste weldoeners die de bouw van de kerk mogelijk hadden gemaakt in het verleden (1867-1868), ten tijde van Pastoor Görtz. De namenlijst met het bedrag van hun giften is nog te zien in het boek over de geschiedenis van de Sint-Bavo parochie door Hans van der Wereld. Drie van de vijf prachtige ramen achter het altaar waren ook door boeren geschonken. Boerenfamilies hadden hun gehuurde plaatsen voorzien van een kussentje voorin de kerk en achterin zaten de gelovigen die zich geen gehuurde plek konden permitteren, in iets minder mooie banken en zonder kussentje. Als de kerk bijna vol was maar er was nog een plek vrij voorin had je kans dat je even later door de wettige huurder werd weggestuurd, zelfs als de Mis al begonnen was. Een zeer vernederende ervaring waar een van mijn gesprekspartners zich nu nog over opwindt. De man met de sjerp "Eerbied in Gods Huis" hield de regels scherp in de gaten.

Ook de school kwam ter sprake. Boeren konden de meesters en juffrouwen verrassen met een stuk (of een hele) kaas; "een kaasje binnen rollen" heette dat toen. Het was dan ook geen wonder dat hun kinderen soms een streepje voor hadden. Maar de verhalen daarover spreken elkaar voortdurend tegen. De een zegt dat Meester Ponsioen (1908-1977; van 1938 tot 1969 hoofdonderwijzer) niemand discrimineerde en de ander beweert het tegenovergestelde. Vooral de plek waar de kinderen in de klas zaten is een onderwerp van meningsverschillen. Er doen vooral drie 'theorieën' de ronde: (1) de kinderen van lagere stand zaten achterin en kregen dus minder aandacht; (2) de domste kinderen, waar toch geen eer aan te behalen was, zaten achterin; (3) de kleinste kinderen zaten voorin zodat de meester iedereen in de klas goed in de gaten kon houden. Een vierde mogelijkheid, dat de 'domste' kinderen vooraan zaten omdat ze de meeste aandacht nodig hadden, ben ik niet tegengekomen. Jammer dat we Meester Ponsioen niet meer om zijn mening kunnen vragen.

Het is mogelijk dat het perspectief van de boerenzonen en -dochters wat rooskleuriger is dan dat van de knechten en hun kinderen, maar wat mij toch het meest is opgevallen is dat beide partijen benadrukken dat – ondank wat hier boven genoemd werd – gelijkwaardigheid en wederzijds respect ruim overheersten. Bij doorvragen kwamen er wel enkele voorbeelden van discriminatie tevoorschijn, maar gewoonlijk werden die toen al afgekeurd en gecorrigeerd. Op de boerderij van Dirk Heemskerk gebeurde dat even. Bij Klaas Heemskerk liet een buurman zich kritisch uit over de lage komaf van een partner van een van de dochters, maar dat werd door Klaas Heemskerk zelf van tafel geveegd. Bij Jan van der Poel ontbrak volgens Jan jr elk spoor van neerkijken op de lagere stand en hij bewees dat met zijn twee oudste zussen die zogenaamd 'beneden hun stand' trouwden zonder dat daar ooit iets over gezegd werd. En bij Kobus van der Geest, tenslotte, vormden boer en daggelder als het ware één familie, volgens de zoon van daggelder.

Oud-Ade was een kleine hechte katholieke gemeenschap. Arm en rijk kwamen elkaar voortdurend tegen, tijdens dorpsfeesten, sportwedstrijden, toneel, in de kerk en zelfs binnen hetzelfde huishouden. Cor Bartels speelde accordeon en zong liedjes op feesten en bruiloften van de boerenstand. De zuil van het katholieke leven, om het met sociologisch jargon te zeggen, doorbrak geregeld de standsverschillen en bracht de verplichting mee voor elkaar te zorgen ook al bleven die standsverschillen aanwezig. Annie van Schie – de Haas herinnert zich dat boeren in De Zevenhuizen gezamenlijk een feest financierden voor Kees Bartels en zijn vrouw Jans toen die 50 jaar getrouwd waren. Alle bewoners van De Zevenhuizen waren er voor uitgenodigd. Die onderlinge betrokkenheid heeft er waarschijnlijk toe bijgedragen dat de soep van het standsverschil in het dorp minder heet gegeten werd dan hij werd ‘opgedient’ in de romans van Clemens Wisse, zeker in de overgangperiode kort vóór en na de oorlog.

Bronnen

Gesprekken en correspondentie met onder anderen: Gerard Bartels, Jan van der Poel, Dick en Ina Heemskerk, Gonne de Jong – Heemskerk, Koos van der Geest (Klaverblad), Winy van der Poel – van der Geest, Theo van der Poel, Koos van der Lubbe en Marja van der Lubbe.

Fotoalbums van familie Cor Bartels, Jan van der Poel, en Dick en Klaas Heemskerk.

Literatuur

Enny de Bruijn *De hoeve en het hart: Een boerenfamilie in de Gouden Eeuw*. Amsterdam: Prometheus, 2019.

Jan van der Poel, De Pen. *De Brug* oktober 2019.

Hans van der Wereld, *Geschiedenis van de parochie Sint-Bavo te Oud-Ade*, 1979 (pp. 111-114).

Clemens Wisse, *Het dilemma van de boerenzoon*. Uitgeverij Westfriesland, 2009.

Clemens Wisse, *De dochters van Venhove*, Zomer & Keuning, 2019.

Sjaak van der Geest
Reacties: 06-26971256

Bijlage voor digitale versie

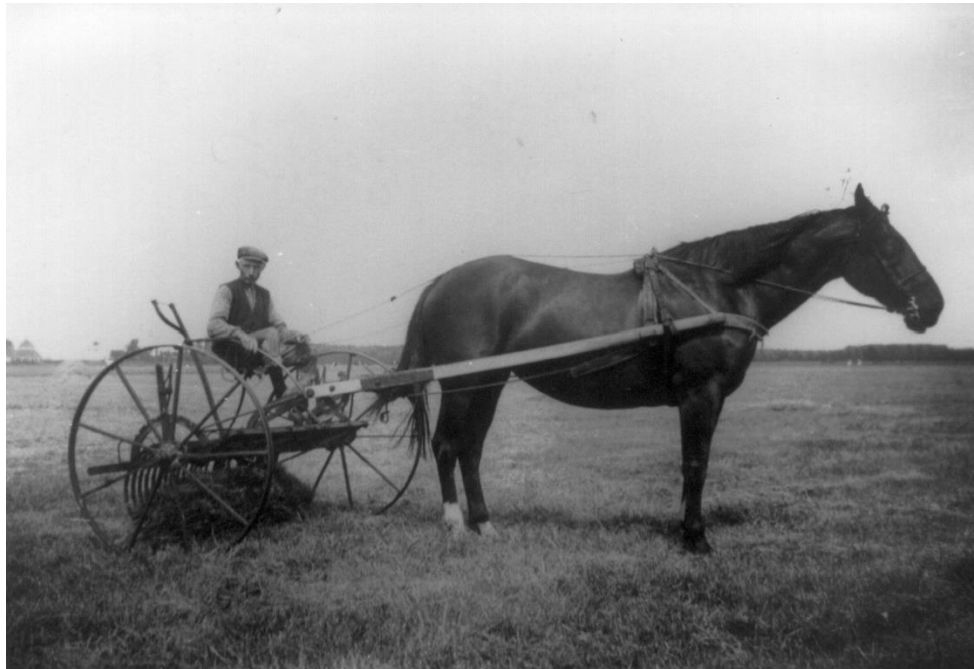
Op de boerderij van Jan van der Poel, van links naar rechts: boerin Clazien van der Poel-van der Geest, dienstbode Bertha-Tersteeg, Jan van der Poel en grote knecht Leo Olijerhoek, ca-1930

Op de boerderij van Dirk Heemskerk: Piet Opdam en Dick Heemskerk, ca. 1955.

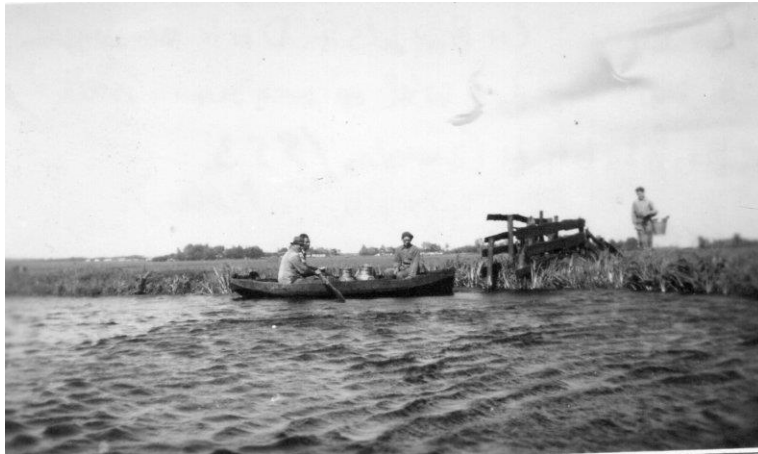
Bij Klaas Heemskerk zijn de koeien weer naar buiten en wordt de stal schoongemaakt (april 1945). Van links naar rechts: Klaas Heemskerk, Nard (Leen) vd Fits, Jan vd Fits, Mien vd Fits, Alie vd Fits, Jan Heemskerk (Jan 'Punt') en Ko en Louwie Sluiter uit Den Haag die op de boerderij waren ondergedoken. Vóór de kinderen Nellie, Gonnie, Jopie, Corrie en Door.

Jan Koblenzweij, een van de voormalige pachters van het Klaverblad, op de herkmachine, omstreeks 1935. Na de overname van de boerderij door Kobus van der Geest bleef hij nog enkele jaren meewerken op het bedrijf (uit het fotoarchief Oud Alkemade).

Cor Bartels en Jan van der Hoorn, op het Klaverblad. 1955.

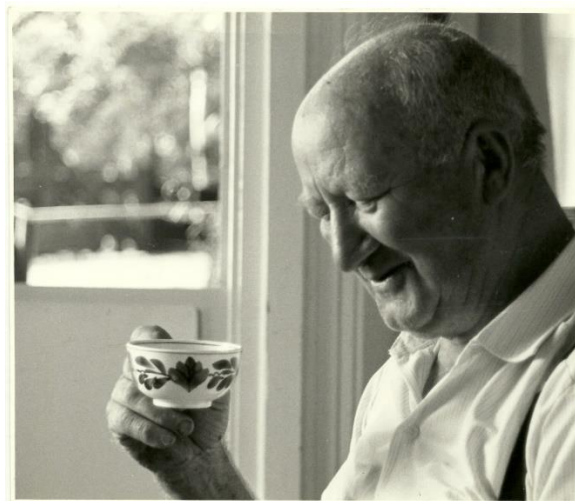
Knechten Cor Bartels en Jan van der Hoorn op weg naar de melkbocht bij de Sweilandermolen. Gerard is uitgestapt om de koeien op te halen. Nabij het Klaverblad, 1953.

De daggelderswoning van Cor Bartels en zijn gezin bij het Klaverblad. De moestuin is duidelijk te zien. 20 juni 1942.

Moeder Pietje Bartels-Plasmeijer hangt de was op, nabij het Klaverblad. Achtergrond: het weekendhuisje van een 'watersporter'. 1955.

Cor Bartels, zomer 1974

☞ **Gevraagd** een R.K. aankomend boerenknechtje, goed kunnende melken, bij J. N. v. d. Geest, **Lage-land D 14, Oud-Ade, Post Warmond. 5059**

Advertentie Van Kobus van der Geest in Leidsche Courant, april 1948

Naam van den werkgever:
J.N. van der Geest
 Stamnummer: **2 5 2 5**
 Adres: **Lageland D. 14**
W a r m o n d .

LOONSTAAT
 KALENDERJAAR 1949

Groep van de belastingtafel
 gewijzigd dd. 1
 Aantal minderjarige kinderen
 gewijzigd dd. 19

Naam van den werknemer (met de eerste letter van de voornamen):

Cornelis Bartels,

Woonplaats: **W a r m o n d**

Straat: **Lageland D. 12**

Aantal kinderen waarvoor de werknemer aanspraak op kinderbijslag heeft: **6** (te ontlenen aan kinderbijslagboekje [of lijst])

Ingevolge beslissing van den inspecteur te van 19 , no. be

voor meerderjarig(e) kind(eren).

Bij beschikking van den Inspecteur te

van 19 , no. is

loon toegestaan van f per

19 t/m

Herroepen: 19

1	2	3	4	5	6	7	8	9		
Dag van uitbetaling van het loon	Tijdstip waarvoor het loon wordt betaald	Loon in geld	Loon in anderen vorm (b.v. in natura, koost, inwoning, aanspraak op kapitaal-uikerintgen)	Bedrag van de aanspraak op kinderbijslag volgens de Kinderbijslagwet 1)	Uitkeringen ingevolge sociale-verzekeringswetten, enz. 2)	Totaal van de kolommen 3, 4, 5 en 6	Totaal van kolom 5 na toepassing van de door de inspecteur toegestane vermindering 7)	Bijzondere belooningen (art. 10 van het besluit)	Ingehouden loonbelasting	Per kwartaal van de loonbelasting
8 Jan	werk	39 =	2 =	1620		5740				
15 "	"	39 =	2 =	1620		5740				
22 "	"	39 =	2 =	1620		5740				
29 "	"	39 =	2 =	1620		5740				
5 Feb	"	39 =	2 =	1620		5740				
12 "	"	39 =	2 =	1620		5740				
19 "	"	39 =	2 =	1620		5740				
26 "	"	39 =	2 =	1620		5740				
5 Mrt	"	39 =	2 =	1620		5740				
12 "	"	39 =	2 =	1620		5740				
19 "	"	39 =	2 =	1620		5740				
26 "	"	39 =	2 =	1620		5740				
2 April	"	39 =	2 =	1740		5840				
9 "	"	39 =	2 =	1740		5840				
16 "	"	39 =	2 =	1740		5840				
23 "	"	39 =	2 =	1740		5840				
30 "	"	39 =	2 =	1740		5840				
7 Mij	"	39 =	2 =	1740		5840				
14 "	"	39 =	2 =	1740		5840				
21 "	"	39 =	2 =	1740		5840				
28 "	"	39 =	2 =	1740		5840				
Totaal		819 =	42 =	351 =		1611 =				

Rundvee :

 28 Melkkoeien
 11 Schotten
 5 Vaarsen
 3 gaste vaarsen
 6 Vetweiders
 10 Pinken
 1 Stier
 1 Pinkstier

 1 Paard

Varkens :

 3 Fokzeugen
 9 Mestvarkens
 14 Schrammen

Schape n :

 27 stuks

Loonstaat Cor Bartels, 1949. De opsomming van dieren rechts onder vermeldt het aantal koeien, varkens, schape n en paarden dat in 1949 op de boerderij was.